

“Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Alman Askeri Tıbbının Osmanlı Askeri Tıbbına Salgın Hastalıklar Bağlamında Etkisi”

■ Atiye EMİROĞLU* - Latif ÇELİK**

The Impact of German Military Medicine on Ottoman Military Medicine in the Context of Epidemics During The First World War

Özet

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman askerleri, Osmanlı sınırlarında görev almış ve Türk askerleriyle birlikte düşmana karşı mücadele etmiştir. Savaş meydanlarında yaşanan zorlu koşullarla birlikte, salgın hastalıklara karşı da ciddi bir mücadele yaşanmıştır. Bu süreçte Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'na yalnızca askeri teçhizat sağlamakla kalmamış; aynı zamanda sağlık personeli, ilaç, aşı ve hastane yapım malzemeleri gibi tıbbi desteklerde de bulunmuştur. İki devlet, salgın hastalıkların kontrol altına alınması ve önlenmesi konusunda bilgi alışverişi yapmış; bu amaçla Almanya'dan Osmanlıya uzmanlar gönderilmiştir. Almanya, yalnızca kendi tıbbi bilgi birikimini Osmanlı topraklarına taşımakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı topraklarında edindiği deneyimleri kendi tıp bilimindeki gelişmelere de entegre etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Osmanlı, Salgınlar, Askeri tıp.

Abstract

During the First World War, many German soldiers served on the Ottoman borders and fought against the enemy together with Turkish soldiers. Along with the difficult conditions experienced on the battlefields, there was also a serious struggle against epidemics. In this process, Germany not only provided military equipment to the Ottoman; It also provided medical support such as medical personnel, medicine, vaccines and hospital construction materials. The two states exchanged information on controlling and preventing epidemic diseases; For this purpose, experts were sent to the Ottoman from Germany. Germany not only brought its own medical knowledge to the Ottoman lands, but also integrated the experiences it gained in the Ottoman lands into the developments in its own medical science.

Keywords: Germany, Ottoman Empire, Epidemics, Military medicine.

SORUMLU YAZARLAR/CORRESPONDING AUTHOR

Atiye EMİROĞLU

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman/Türkiye.
E-posta/E-mail: atiyemiroglu@gmail.com

Latif ÇELİK

IKG- Kültür Tarih ve Entegrasyon Araştırmaları Enstitüsü Başkanı, Almanya.
E-posta/E-mail: info@ikg-institut.org

Başvuru/Submitted: 13.01.2025

Kabul/Accepted: 19.02.2025

Yayımlanma/Publication: 11.04.2025

ATIF/CITATION:

Emiroğlu, Çelik “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Alman Askeri Tıbbının Osmanlı Askeri Tıbbına Salgın Hastalıklar Bağlamında Etkisi”
Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 33, (2025), 15-28

* Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5077-3015, atiyemiroglu@gmail.com

** Dr. IKG- Kültür Tarih ve Entegrasyon Araştırmaları Enstitüsü Başkanı, Almanya. ORCID ID: orcid.org/0009-0005-0154-2631, info@ikg-institut.org

Giriş

Osmanlı-Alman ilişkileri, II. Abdülhamid döneminden itibaren süregelen politik, askeri ve ticari iş birlikleriyle güçlenmiştir. 1882 yılından itibaren Alman subaylarının Osmanlı ordusunda görevlendirilmesi, demiryolu projelerinin Alman şirketlerine verilmesi ve Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olunması, bu ilişkinin temel göstergelerindendir. Almanya'nın ileri sanayi sistemi, Osmanlının modernleşme çabalarına destek sağlarken, İngiltere ve Fransa'ya karşı güçlü bir ortaklık oluşturulmuştur. Almanya'nın Avrupa'daki etkinliğini artırma ve Osmanlının kaybettiği toprakları geri alma hayalleri, iki devleti Birinci Dünya Savaşı'nda aynı safta buluşturmuştur.¹

Savaş öncesinde Osmanlı ordusunun modernizasyonuna yönelik Alman desteği dikkat çekicidir. Alman komutanlar Osmanlıya davet edilerek askeri strateji dersleri vermiş, stratejik bölgelerde alınması gereken önlemler belirlenmiştir. Almanya'dan alınan savaş gemileri, silahlar ve mühimmat, Osmanlının savaş gücünü artırmıştır.² Ayrıca, Alman uçakları ve pilotları Osmanlı ordusunun hizmetine sunulmuştur.³ Ancak bu savaş hem Osmanlı hem de Alman İmparatorluklarının imparatorluk statüsünde girdikleri son savaş olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ve Alman askerlerinin birlikte mücadele ettiği cephelerde, salgın hastalıklar da en az düşman saldırıları kadar yıpratıcı olmuştur. Kafkas cephesinde bit ve pire kaynaklı tifüs, lekeli humma ve dizanteri gibi hastalıklar, binlerce askerin ölümüne yol açmıştır. Çanakkale Cephesi'nde ise Türk ve Alman askerleri arasındaki birlik ve dayanışma, dönemin hatıratlarında ve süreli yayınlarında geniş yer bulmuştur.⁴ Örneğin Binbaşı Carl Mühlmann'ın hatıratında, Alman ve Türk askerlerinin savaş hattında gösterdiği iş birliği ve dayanışmanın altı çizilmektedir.⁵

Savaş süresince Almanya, Osmanlıya yalnızca askeri değil, sağlık alanında da önemli destek sağlamıştır. Alman doktorlar, hemşireler ve sağlık ekipleri, salgın hastalıklarla mücadelede Osmanlı topraklarında görev yapmış; ilaç, aşı ve tıbbi malzeme sevkiyatıyla Osmanlı ordusunun sağlık sistemini desteklemiştir. Buna rağmen, salgın hastalıklar cephelerde büyük kayıplara yol açmıştır. Salgınları tetikleyen başlıca nedenler arasında hijyen yetersizliği, yetersiz beslenme, uygun olmayan yaşam koşulları ve bozulan doğal çevre öne çıkmaktadır.⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan bu zorlu süreç, Osmanlı ve Alman tıp sistemleri arasında bilgi ve tecrübe paylaşımına olanak sağlamış, hijyen, bakteriyoloji ve aşı geliştirme gibi alanlarda önemli adımlar atılmasına katkıda bulunmuştur.⁷ Ancak bu mücadele, yetersiz

¹ Yusuf Ziya Altıntaş, *Goltz Paşa'nın 18 Mart Öncesi Alman İmparatoru II. Wilhelm'e Sunduğu Raporunda Çanakkale'deki Durum ve Cephenin Önemi Hakkındaki Değerlendirme*, Çanakkale Savaşları Kitapları Dizisi-105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, Ankara 2020, s. 10-22.

² Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 6-6/7, 2008, s.15-42.

³ Erdal Korkmaz, Deniz Kurt, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Alman Pilot Erich Serno'nun Çanakkale Muharebelerindeki Rolü*, Çanakkale Savaşları Kitapları Dizisi-105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, Ankara 2020, s. 102-126.

⁴ "Die amtlichen Deutschen Lagesberidhte", *Deisberger General-Anzeiger*, 01.08.1917, s. 205.

⁵ Carl Mühlmann, *Çanakkale Savaşı Bir Alman Subayın Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2003, s. 30-40.

⁶ Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alman Önlemler", *İlmi Araştırmalar*, 6, İstanbul 1998, s. 227-245.

⁷ "Der innere Feind", <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-innere-feind>, 07.10.2024, sa. 12:20.

kaynaklar ve savaşın yarattığı zorlu koşullar nedeniyle istenilen düzeyde başarıya ulaşamamıştır.⁸

I. Metodoloji ve Araştırma Amacı

Salgın hastalıklar, insanlık tarihini derinden etkileyen ve farklı disiplinlerde kapsamlı şekilde ele alınan bir konudur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı, modern savaş teknolojilerinin yıkıcılığına rağmen, salgın hastalıkların askeri ve toplumsal etkileriyle de dikkat çekmiştir. Salgın hastalıklar, savaş sırasında yalnızca bireylerin sağlığını değil, orduların savaş kapasitesini ve devletlerin stratejik planlarını da etkilemiştir. Bu durum, salgınlarla mücadelede bilimsel bilgi birikiminin ve alınan tedbirlerin savaşın sonucunu dahi değiştirebileceğini göstermektedir.

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya ile müttefik olan Osmanlı İmparatorluğu'nun salgın hastalıklara karşı aldığı önlemler ve Alman askeri tıbbının bu süreçteki rolü incelenmiştir. Çalışma hem Osmanlı hem de Alman sağlık sistemlerinin savaş koşullarındaki iş birliğini ve bu süreçte geliştirilen yöntemleri anlamayı amaçlamaktadır.

Araştırma kapsamında nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Bu yöntem, tarihsel olayların daha iyi anlaşılması için mevcut belgelerin sistematik bir şekilde incelenmesine olanak tanır. Çalışmada kullanılan kaynaklar arasında Osmanlı ve Alman arşiv belgeleri, dönemin Türk ve Alman süreli yayınları (Alman süreli yayınları için *Zeitungsportal NRW* kaynak alınmıştır) ve telif eserler bulunmaktadır. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan tıbbi yöntemler, salgın hastalıklarla mücadelede geliştirilen stratejiler ve bu stratejilerin iki ülkenin sağlık sistemlerine katkıları değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne sağladığı tıbbi destek ve salgın hastalıklarla mücadeledeki etkisi, Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen uygulamalar üzerinden detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Araştırma hem savaşın tarihsel bağlamını hem de sağlık bilimleri açısından sunduğu dersleri irdelemeyi hedeflemektedir.

II. Osmanlı İmparatorluğu'nda Salgın Hastalıklarla Mücadele

Osmanlı İmparatorluğu'nda salgın hastalıklarla mücadele, modern anlamda ilk kez II. Mahmut döneminde karantina usulüyle başlamıştır. Ancak, sağlık altyapısının yetersizliği, tıbbi araç ve gereç eksikliği ve sağlık personeli azlığı gibi temel sorunlar, salgınlarla etkin bir şekilde mücadele etmeyi zorlaştırmıştır.⁹ Salgınların önlenmesi veya yayılmasının yavaşlatılması amacıyla karantina uygulamaları yapılmış, hijyen konusuna önem verilmiştir.¹⁰ Bununla birlikte, Avrupa'daki sağlık gelişmeleri yakından takip edilmiş ve bu bağlamda Almanya gibi ülkelerden doktorlar getirilmiştir. Özellikle çiçek, kuduz, kolera ve veba gibi hastalıkların aşuları üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı, çiçek hastalığıyla mücadelede İngiliz Edward Jenner'in yöntemini benimsemiştir. Osmanlı, hastalıklarla mücadele yöntemlerini geliştirmek amacıyla doktorlarını yurtdışına göndermiştir. Bu kapsamda 1892 yılında çiçek aşısı üretimi için *Telkihane-i Şahane*, 1893 yılında hastalıkların kontrolü için *Tebhirhane*, 1894 yılında ise modern bakteriyolojik çalışmalar için *Bakteriyoloji-i Şahane* kurulmuştur. Avrupa'daki modern tıbbi gelişmelere kıyasla yavaş bir ilerleme sergileyen Osmanlı sağlık sistemi, özellikle II. Abdülhamid döneminde modernleşme çabalarına hız

⁸ Jörg Vögele, Ulrich Koppitz, vd., "Epidemien und Pandemien In historischer Perspektive", file:///C:/Users/Administrator/Desktop/alman%20askerleri%20pdf/978-3-658-13875-2_1.pdf, 19.10.2024, sa. 13:30.

⁹ Neslihan Bolat, *I. Dünya Savaşı'nda 7. Kolordu'nun (Yemen) Sıhhi Durumu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009, s. 40-61.

¹⁰ BOA, HR.SFR.3., 710/48, M-15.07.1914.

vermiştir. Bu dönemde Almanya'dan Ernest von Düring gibi uzmanlar getirilmiş, Almanya'nın salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri örnek alınmıştır.¹¹

19. yüzyıl, dünya genelinde yoğun savaşlar ve göçlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu süreçte Osmanlı, savaştan kaynaklanan toplumsal hareketlilik nedeniyle salgın hastalıklarla mücadelede büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Kolera, dizanteri, verem, tifüs ve sıtma gibi hastalıklar, savaş ve göçlerin etkisiyle hızla yayılmıştır. Ülke gelirlerinin önemli bir kısmının savaş giderlerine ayrılması, ekilip biçilemeyen araziler, erkek nüfusunda azalma, halkın yetersiz beslenmesi ve hijyenik olmayan koşullarda yaşaması, salgınların etkisini artıran başlıca nedenler olmuştur.¹²

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, mevcut salgınların cephelere taşınmasına neden olmuştur. Cephelede salgın hastalıklarla mücadele, düşmanla mücadele kadar zorlu ve yıpratıcı bir süreç olarak karşımıza çıkmıştır. Salgınların seyri ve bulaşma şekillerinin farklılığı, tedavi ve önlem yöntemlerinin de çeşitlenmesini gerektirmiştir. Bu dönemde yaygın tedavi yöntemleri arasında aşı uygulamaları ön plana çıkmıştır. Özellikle bit ve pire kaynaklı bulaşıcı hastalıklarla mücadele için tandır ve ekmek fırınlarında kıyafetlerin temizlenmesi sağlanmış, bu yöntemlerin yetersiz kalması üzerine seyyar buğu makineleri, etüv makineleri ve *tebhîrhâneler* (dezenfeksiyon merkezleri) devreye sokulmuştur.¹³

Bu süreçte, salgın hastalıklarla mücadelede Osmanlı'nın gösterdiği çabalar, sınırlı kaynaklara rağmen etkili bir sağlık politikası oluşturma gayretini yansıtmaktadır. Ancak savaşın yarattığı ekonomik ve sosyal yük, alınan tedbirlerin istenilen etkiyi göstermesini zorlaştırmıştır.

III. Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplumsal Alanda Salgın Hastalıklara Karşı Aldığı Tedbirler

Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki süreçte Avrupa örneklerinden faydalanarak salgın hastalıklarla mücadeleye yönelik çeşitli adımlar atmıştır. Toplumun bilinçlendirilmesi, hijyen çalışmalarının teşviki, bataklıkların kurutulması ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aşı üretimine yönelik telkîhhanelerin (aşihanelerin) kurulması bu tedbirlerin başlıcalarıdır.¹⁴ Ancak 93 Harbi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın etkisiyle bu çalışmalar sekteye uğramış ve alınan tedbirlerin etkisi büyük ölçüde azalmıştır.

1913 yılında çıkarılan *Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi* ve ardından oluşturulan *Sıhhiye Müdürlükleri*, salgın hastalıklarla mücadelenin kurumsallaşması adına atılan önemli adımlardır. 1914 yılında ise Dr. Reşat Bey öncülüğünde hazırlanan *Emraz-ı Sariyye ve İstilaiye Nizamnamesi*, hızlı teşhisin önemi, hijyen koşulları ve halkın bilinçlendirilmesine vurgu yaparak salgınlarla mücadelede kapsamlı bir yaklaşım sunmuştur.¹⁵ Bu dönemde ülke

¹¹ Şeyhmus Bingöl, "II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler: Mektep Tatilleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, s. 77-104.

¹² Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2016, s. 205-228.

¹³ Temel, *agm*, s. 227-245.

¹⁴ Zeynep Arabacı, Ayşe Doğru, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları ve Hemşirelik", *Sağlık Akademisi*, S. 1-1/2, 2017, s. 40-50.

¹⁵ Sibel Yazıcı, "Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalıklarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8-8/5, 2019, s. 70-92.

genelinde çeşitli bölgelerde karantinalar açılarak hastalıkların sınırlandırılması hedeflenmiştir.¹⁶

a. Cephelerde Alınan Tedbirler

Savaş cephelerinde salgın hastalıkların önlenmesi adına aşılama çalışmaları öncelikli tedbirlerden biri olmuştur. Askerlerin bit ve pire kaynaklı hastalıklara karşı korunması amacıyla kıyafetler tandır ve ekmek fırınlarında temizlenmiştir.¹⁷ Ancak bu yöntem uzun zaman aldığı için *buğu makineleri* ve *etüv makineleri* kullanılmaya başlanmış, 1916'dan itibaren her kaza ve köyde *tebhîrhâneler* (dezenfeksiyon merkezleri) kurulmuştur.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (bugünkü Kızılay), salgınlarla mücadelede etkin bir rol üstlenmiş, sivil halka ve askerlere yardım eli uzatmıştır. Cephelerde kıyafet temizliği, ilaç ve hijyen malzemesi temini gibi hizmetlerle sağlık sistemi için bir tür ağ işlevi görmüştür.¹⁸

b. Hijyen Eksiklikleri ve Sorunlar

Salgın hastalıkların yayılmasındaki en önemli etkenlerden biri hijyen eksikliği olmuştur. Orduların geçtiği yerlerdeki hijyenik olmayan koşullar, hastalıkların yayılmasını hızlandırmıştır. Örneğin, Musul ve Bağdat gibi şehirlerde, içme sularının kirlenmesi (insan dışkısı ve çamaşır yıkanması gibi nedenlerle) salgın hastalıkların yayılmasına zemin hazırlamıştır. Sağlık personelinin tespitlerine göre bu durum, hastalıkların kökleşmesine ve yayılma hızının artmasına yol açmıştır.¹⁹

c. Ulaşım ve Lojistik Sorunlar

Salgın hastalıklarla mücadelede başarısızlığa yol açan nedenlerden biri de Osmanlı sınırlarındaki ulaşım sorunları olmuştur. Özellikle zorlu iklim koşulları, bazı cephelere ulaşımı geciktirmiş, askerlerin kıyafet ve beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırmıştır. Yetersiz beslenen, aç kalan ve kıyafet eksikliği nedeniyle soğuktan etkilenen askerler, bedensel olarak zayıf düşmüş ve hastalıklara karşı dirençsiz hale gelmiştir. Ayrıca, askerlerin bir yerden başka bir yere nakledilmesi sırasında yaşanan uzun ve zor yürüyüşler de sağlık durumlarını olumsuz etkilemiştir.²⁰

d. Sağlık Personelinin Mücadelesi

Cephelerde görev yapan sağlık personeli, zor koşullara rağmen salgın hastalıklarla mücadelede büyük özveri göstermiştir. Ancak, yeterli donanım ve desteğin olmayışı, sağlık personelinin de hastalıklara yakalanmasına ve birçoğunun hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Bu mücadele, Osmanlı sağlık sisteminin kapasitesini ve personelinin fedakarlığını tarih sayfalarına taşımıştır.²¹

Salgın hastalıklarla mücadelede alınan tedbirler, sınırlı kaynaklar ve zorlu savaş koşulları nedeniyle istenilen düzeyde başarıya ulaşamamış olsa da, Osmanlı'nın bu alandaki çabaları sağlık sisteminin modernleşmesi ve gelecekteki sağlık politikaları için önemli bir temel oluşturmuştur.

¹⁶ BOA, MV. 240/34, H-18.07.1333.

¹⁷ Mustafa Karatepe, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 3. Ordu Bölgesi'ndeki Aşılama Çalışmaları", *Türkiye Klinikleri*, S. 3-3/17, 2009, s. 125-129.

¹⁸ Kızılay Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, *Erzincan Hilal-i Ahmer Hastanesi Baştabibi Server Kamil Bey'e Verilen Talimat*, Seçil Ofset Yayınları, İstanbul 2018, s.72-76.

¹⁹ Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1956, s. 80.

²⁰ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 146.

²¹ Noyan, *age*, s. 52.

IV. Alman İmparatorluğu'nun Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemi

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Alman İmparatorluğu, salgın hastalıklarla mücadelede modern yaklaşımlar benimsemiş, toplum sağlığını koruma adına kapsamlı programlar uygulamıştır. Avrupa'da yaygın olarak görülen frengi ve bel soğukluğu gibi hastalıklar, halk tarafından Tanrı'nın bir cezası olarak algılanırken, Alman sağlık yetkilileri bu hastalıklarla ilgili farkındalık yaratmaya odaklanmıştır. Bu kapsamda, cinsel yolla bulaşan hastalıklar hakkında halkı bilinçlendirmek için panolar, broşürler, slayt gösterileri ve filmler kullanılmış; halka, hastalığın sonuçları görselleştirerek anlatılmak istenilmiştir.²²

a. Kolera ve Tifüsle Mücadele

Kolera, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da aralıklarla beş büyük salgın halinde görülmüş ve milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. 20. yüzyılda da etkisini sürdüren koleranın yayılmasında hijyen ve ekonomik koşullar başlıca etkenler olarak öne çıkmıştır. Alman yetkililer, salgınların zamanında tespit edilmesi ve toplumun bilgilendirilmesi gibi önlemlerle salgının yayılmasını sınırlandırmayı hedeflemiştir.²³

Tifüs ise 19. ve 20. yüzyıllarda ölümcüllüğüyle bilinen bir başka önemli salgın hastalık olmuştur. İçme suyu kaynakları ve kanalizasyon sistemlerinin geliştirilmesi, tifüs salgınlarının seyri azaltmıştır. Bununla birlikte, savaş koşullarında hijyenik ortamların sağlanamaması nedeniyle, aşılama yöntemi öncelikli bir tedbir olarak uygulanmıştır.²⁴

b. Hijyen ve Bakteriyolojik Devrim

19.yüzyılın sonlarına kadar salgınlarla mücadele, izolasyon ve karantina gibi yöntemlere dayanmaktaydı. Ancak hijyen ve bakteriyoloji alanındaki gelişmeler, mücadele yöntemlerini köklü bir şekilde değiştirmiştir.²⁵ Erken teşhis ve hastalıkların raporlanması önem kazanmış, halkın doktorlar, polis teşkilatı ve sağlık görevlileri ile koordinasyon içinde olması teşvik edilmiştir.²⁶ Bu sayede, salgınların erken evrede kontrol altına alınması hedeflenmiştir.

Alman tıbbı, savaş meydanlarında hijyenin ve bakteriyolojik önlemlerin önemini göstermiştir. Özellikle içme suyu kaynaklarının temizliğini sağlamak amacıyla hijyen konusunda eğitilmiş sağlık personeli görevlendirilmiş ve taşınabilir laboratuvarlar kullanılmıştır.²⁷

c. Savaş Koşullarında Mücadele

Birinci Dünya Savaşı sırasında salgın hastalıklar, savaşın yıkıcılığını artırmıştır. Alman İmparatorluğu, savaşın başlangıcında halkı savaşa hazırlamak adına duyurular ve propagandalar yapmış; savaşın kısa süreceği algısını yaymıştır.²⁸ Ancak savaş uzadıkça

²² Lutz Sauerteig, "Medizin und Moral in der Syphilisbekämpfung". *Medizin, Gesellschaft und Geschichte (MedGG)*, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2001, s. 56-58.

²³ Norman Aselmeyer, "Epidemieerfahrungen und Todesanschauungen in autobiografischen Texten von Arbeiterinnen und Arbeitern", *Archiv für Sozialgeschichte*, 55, 2015, s. 77-106.

²⁴ Jörg Vögele, "Typhus und Typhusbekämpfung in Deutschland aus sozialhistorischer Sicht", *Medizinhistorisches Journal*, H. 1-1/33, 1998, s. 57-79.

²⁵ Thomas Kolnberger. "Die Pest als die Pandemie der Weltgeschichte in der Geschichtsschreibung", *Kolnberger.2021.Pest.pdf*, 23.10.2024, sa. 18:22.

²⁶ "Betanntmachung", *Lokal-Anzeiger*, 01.08.1917, s. 175.

²⁷ "Bermisdhtes", *Remscheider Zeitung*, 16.09.1914, s. 254.

²⁸ Kinga Gall, "Die Presse als Zeitzeugin: der Erste Weltkrieg in der Temesvarer Zeitung", <https://germanistik.unitbv.ro/wp-content/uploads/2020/01/Kinga-Gall-2016.pdf>, 22.10.2024, sa. 22:50.

hijyenik olmayan koşullar, yetersiz beslenme ve aşırı dolu kıışlar nedeniyle salgın hastalıklar hem orduda hem de halk arasında hızla yayılmıştır.²⁹

Sağlık personelinin el dezenfeksiyonuna dikkat etmeleri, hastane ortamından çıkarken önlük değiştirmeleri, güçten düşmeyecek kadar beslenmeleri ve sık sık temiz hava almaları istenmiştir.³⁰ Ayrıca, hastaların yıkanması ve yataklarının düzenli temizlenmesi gibi önlemler alınmıştır.³¹ Kızıl, tifüs ve difteri gibi solunum yoluyla bulaşan hastalıklara karşı Formamint tabletleri geliştirilmiş ve askerlere dağıtılmıştır.³²

d. İspanyol Gribi

Savaşın sonlarına doğru tüm dünyayı etkileyen İspanyol gribi, Alman ordusu üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır. Salgın, dünya genelinde 50 milyondan fazla insanın ölümüne neden olmuş, hastalık genç ve sağlıklı bireyler de dâhil olmak üzere her kesimi etkilemiştir. Savaştan dönen doktorlar, hemşireler ve askerler, hastalığı evlerine taşıyarak salgının yayılmasına neden olmuştur. Almanya’da salgın nedeniyle okullar ve kamu kuruluşları kapanmış, hastane personeli arasında da yüksek ölüm oranları görülmüştür.³³

Alman İmparatorluğu’nun salgın hastalıklarla mücadelesi, hijyen ve bakteriyoloji alanında önemli bir bilgi birikimi yaratmıştır. Ancak savaş koşulları, bu önlemlerin etkinliğini sınırlamış ve salgınların ordular ve halk üzerindeki tahribatını engelleyememiştir.³⁴ Alman saha hekimlerinin savaş meydanlarını bir tür laboratuvar olarak kullandığına dair etik tartışmalar, savaş tıbbının sınırlarını sorgulamaya neden olmuştur.³⁵ Birinci Dünya Savaşı, salgın hastalıklarla mücadelenin yalnızca sağlık politikaları değil, askeri stratejiler üzerinde de belirleyici bir etkisi olduğunu göstermiştir.

V. Osmanlı Topraklarında Yer Alan Alman Askerleri ve Salgın Hastalıklarla Mücadele yöntemlerinin Osmanlıya Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca Avrupa devletleri üzerinde bir hayranlık uyandırmış ve kültürel etkileşimlere ilham kaynağı olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Fransa’nın Osmanlıdan desteğini çekmesi, Osmanlıyı dış politikada Almanya ile yakın ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. İki devlet arasında tarihte birbirine güvensizliğe neden olacak büyük bir olay yaşanmamış, bu durum II. Wilhelm döneminde kurulan dostane ilişkilerle daha da güçlenmiştir. Almanya, Osmanlı’nın eski gücüne sahip olmasa da askeri yenileşme ve silah desteğiyle toparlanabileceğine inanmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarında açılan Alman okulları ve hastaneler, eğitim ve çalışma amaçlı Almanya’ya giden Osmanlı gençleri, iki ülke arasında yüzyıllara yayılan kültürel bir etkileşim oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı’nda, Osmanlı’nın modernleşme çabalarına destek veren General Liman von Sanders ve diğer Alman komutanlar, Osmanlı ordusunda önemli görevler üstlenmiştir. Bu süreçte

²⁹ “Fraukreich im Jabre”, *Reheinisch-Westfalischer Anzeiger*, 03.01.1915, s. 3.

³⁰ Astrid Stölzle, “Die freiwillige Krankenpflege im Ersten Weltkrieg. Die Arbeit der Schwestern und Pfleger in den Kriegslazaretten der Etappen”, *Medizinhistorisches Journal*, H. 2/3-2/3/47, 2012, s. 176-220.

³¹ “Die Seuerbestattung im Kriege”, *Kölnische Zeitung*, 01.01.2015, s. 2.

³² *Gelsenkirchener Allgemeine Zeitung*, 07.01.1916, s. 5.

³³ Eckard Michels, “Die Spanische Grippe 1918/19 Verlauf, Folgen und Dedeutungen in Deutschland im Kontext des Ersten Weltkriegs”, <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1524/vfzg.2010.0001/html>, 16.10.2024, sa. 12:50.

³⁴ Biwald Brigitte, “Von Helden und Krüppeln. Das österreichisch-ungarische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg. Teil 2, Wien 2002. Dietrich Elisabeth, Der andere Tod. Seuchen, <https://ub.meduniwien.ac.at/blog/?p=22237>, 09.10.2024, sa. 18: 30.

³⁵ Wolfgang U. Eckart, “Der grösste Versuch, den die Einbildungskraft ersinnen kann- Der Krieg als hygienisch-bakteriologisches Laboratorium und Erfahrungsfeld”, *Contarus Verlag & Media UG*, 2003, s. 299-319.

Almanya, yalnızca askeri destek değil, sağlık alanında da Osmanlıya önemli katkılar sunmuştur.³⁶

a. Alman Kızılhaç ve Sağlık Hizmetleri

Alman Kızılhaç Cemiyeti (Das Deutsche Rote Kreuz), Osmanlı topraklarında salgın hastalıklarla mücadelede aktif bir rol oynamıştır. Cemiyet; Çanakkale, Erzincan, Bağdat ve Filistin gibi stratejik bölgelerde sahra hastaneleri ve enfeksiyon barakaları kurmuştur.³⁷ Çanakkale’de Gelibolu Alman Sahra Hastanesi, Erzincan’da ise enfeksiyon hastalarına özel olarak tasarlanmış Alman Kızılhaç Askeri Hastanesi dikkat çekicidir.³⁸ Bu hastanelerde eczane, bakteriyoloji ve röntgen odaları bulunurken, hijyen önlemleri sıkı bir şekilde uygulanmıştır.³⁹

Alman doktorlar, Türk sağlık personeline hijyen, bakteriyoloji ve aşı geliştirme konularında bilgi aktarımı sağlamış; salgınların kontrol altına alınmasında Türk doktorlarıyla iş birliği yapmıştır.⁴⁰ Örneğin, Alman bakteriyolog Rode Nevalet ve yardımcısı Cayis Efendi, kolera salgınına karşı gösterdikleri çalışmalar nedeniyle Osmanlı nişanıyla ödüllendirilmiştir.⁴¹

b. Salgın Hastalıklara Karşı Ortak Mücadele

Osmanlı İmparatorluğu, savaş öncesinde 93 Harbi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları’ndan elde ettiği deneyimler doğrultusunda, 1914 yılı itibarıyla salgınlara karşı ülke çapında tedbirler almaya başlamıştır. Limanlarda sağlık tabipleri görevlendirilmiş, bit ve pire kaynaklı hastalıkları önlemek amacıyla taramalar yapılmıştır.⁴² Alman yetkililer, Avrupa’daki salgınlarla ilgili gelişmeleri Osmanlı yetkililerine rapor etmiş, bu raporlarda alınması gereken önlemler yer almıştır.⁴³ Alman doktorlar ve sağlık çalışanları, Osmanlıya yalnızca bilgi ve deneyim aktarmakla kalmamış, aynı zamanda tıbbi malzeme ve aşılar da sağlamıştır. Örneğin 1915’te Berlin Elçiliği aracılığıyla Osmanlıya 10.000 doz dizanteri, 1.000 doz kolera ve veba serumu gönderilmiş; İsviçre’den tetanos serumu ithal edilmiştir.⁴⁴ Ancak savaşın ilk yılında aşı tedarikindeki gecikmeler, birçok ölümle sonuçlanmıştır. 1915’ten itibaren aşılama çalışmaları hızlandırılmıştır.⁴⁵ Aşılama sürecinde maruziyetten hemen sonra müdahale edilerek ölüm oranları azaltılmıştır.⁴⁶

³⁶ M. Nail Alkan, “Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 2015, s. 35-48.

³⁷ Muttalip Şimşek, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Erzincan, Bağdat ve İstanbul’da Açılan Alman Kızılhaç Askeri Hastaneleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 102, 2010, s. 37-76.

³⁸ *Kızılây Arşiv Belgelerinde Savaşlar*, Alman Salib-i Ahmer Heyeti’nin Trablusgarp’a Hareketi, Ankara 2019, s. 82.

³⁹ Muttalip Şimşek, *Çanakkale Cephesinde Alman Kızılhaçı’nın Sağlık Çalışmaları ve Reşid Paşa Hastane Vapuru*, Çanakkale Savaşları Kitapları Dizisi-105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, Ankara 2010, s. 226-244.

⁴⁰ *Kızılây Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı*, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nden İstenilen Don, Gümlek ve Çorabın Gönderileceği, Seçil Ofset Yayınları, İstanbul 2018, s.145.

⁴¹ BOA, DH.KMS., 40/24, H.16.09.1334; Ayrıca bkz. Temel, agm, s. 227-245.

⁴² BOA, HR.İD., 1505/65, M-09.06.1915.

⁴³ BOA, HR.İD., 1506/4, M-01.11.1915.

⁴⁴ *Kızılây Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı*, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Dizanteri, Kolera, Veba ve Tetanos Serum İhtiyaçlarının Temini, Seçil Ofset Yayınları, İstanbul 2018, s.114-116.

⁴⁵ BOA, DH.UMVM, 80/13, H.20.04.1333.

⁴⁶ Eckart Wolfgang U., *Medizin und Krieg, Deutschland 1914-1924*, Ferdinand Schöning, Paderborn 2014.

c. Sağlık Hizmetlerindeki Yenilikler ve Tıbbi İlerleme

Alman sağlık çalışanları, Osmanlı topraklarında hijyen ve bakteriyolojik önlemler konusunda önemli yenilikler getirmiştir. Alman hastanelerinde enfeksiyon hastaları, tedaviye alınmadan önce özel kontrollerden geçirilmiş, ağır yaralı ve hafif yaralılar için ayrı alanlar oluşturulmuştur. İstanbul'da Tophane, Çukurbaşı Emirgan ve Kadıköy gibi bölgelerde tedavi merkezleri kurulmuştur.⁴⁷ Farklı illerde hastaneler inşa edilmiştir.⁴⁸

Osmanlı sağlık çalışanları, Alman doktorlarla ortak çalışmalarda önemli bir bilgi birikimi elde etmiştir. Dr. Tevfik Salim Sağlam, Dr. Reşat Rıza Kor ve Dr. Abdülkadir Noyan gibi doktorlar, aşı üretimi ve uygulamasında başarı göstererek çok sayıda hayat kurtarmıştır.⁴⁹ Alman sağlık çalışanlarının saha deneyimleri, Osmanlıya salgınlarla mücadelede rehberlik etmiş; bu iş birliği, Osmanlı sağlık sisteminin modernleşmesi sürecinde etkili olmuştur.

Osmanlı topraklarında görev yapan Alman askerleri ve sağlık personelinin katkıları, yalnızca savaş alanında değil, sağlık politikalarında da uzun süreli etkiler bırakmıştır.⁵⁰ Alman doktorlar, Osmanlı'nın salgınlarla mücadelesine bilgi ve teknoloji desteği sağlarken, aynı zamanda kendi ülkelerine Osmanlı topraklarındaki deneyimlerini aktararak tıbbın gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı ve Alman sağlık sistemlerinin karşılıklı etkileşimiyle yalnızca savaşın seyrini değil, sağlık bilimlerinin gelişimini de şekillendiren bir dönem olmuştur.⁵¹ Bu süreç, tıbbın bir laboratuvar olarak savaş meydanlarını nasıl kullandığını ve tıbbi yeniliklerin bu zorlu koşullar altında nasıl hız kazandığını göstermesi açısından önemli bir örnektir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca farklı devletlerle yürüttüğü savaşlar ve bu süreçte yaşanan yoğun göç hareketleri sonucunda toplumsal ve sağlık alanlarında ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Devlet sınırları içerisinde kolera, veba, tifüs, frengi, dizanteri, çiçek, sıtma, humma, tifo, trahom ve verem gibi ölümcül etkileri bulunan birçok salgın hastalık görülmüştür. Bu hastalıklar, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın sağlık sistemini ciddi biçimde zorlamış, salgınlarla mücadeleyi oldukça karmaşık bir hale getirmiştir.

Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda müttefik olmaları, tarihçilerin dikkatini çeken bir konudur. Bu ittifak genellikle Osmanlı'nın zayıf durumda olması ve başka seçeneklerinin bulunmamasıyla açıklanmaktadır. Ayrıca, Almanya'nın Osmanlı'yı farklı cephelerde savaşarak kendi yükünü hafifletmeyi hedeflediği yönünde yorumlar da yapılmaktadır. Bununla birlikte, her iki devletin de ittifaktan karşılıklı çıkar elde etmeye çalıştığı, ancak bu süreçte Alman ve Türk askerleri arasında zaman zaman uyumsuzlukların yaşandığı ve başarısızlıklarda tarafların birbirini suçladığı görülmektedir. Tüm bu dinamiklere rağmen, savaş sürecinde iki devletin birbirine sadık kaldığı ve yardımlarını esirgemediği açıktır.

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na sağladığı asker, sağlık personeli, mühimmat ve tıbbi malzeme yardımlarına ilişkin kesin rakamlar bilinmemekle birlikte, bu yardımların savaşın sağlık ve lojistik boyutuna önemli katkılar sağladığı değerlendirilmektedir. Alman

⁴⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 84/22, R-20.09.1333.

⁴⁸ BOA, MV., 212/174, H-02.12.1336.

⁴⁹ Özdemir, *age*, s. 146-200.

⁵⁰ "Der Wejunaljeitand im ferbijden decre", Westfälisches Volksblatt, 03.09.2015, s. 67.

⁵¹ "Medizin im Ersten Weltkrieg", <https://www.habsburger.net/de/kapitel/medizin-im-ersten-weltkrieg>, 14.10.2024, sa. 15:15.

sağlık personelinin bir kısmı Osmanlı topraklarında salgın hastalıklara yakalanmış ve görevleri esnasında hayatını kaybetmiştir.⁵²

Savaş ortamı, aynı zamanda Alman askeri tıbbı için önemli bir deneyim alanı oluşturmuştur. Alman sağlık çalışanları, Osmanlı topraklarındaki savaş ve salgın koşullarını gözlemleyerek, iklim ve çevresel faktörlerin sağlık çalışmaları üzerindeki etkilerini incelemiş ve bu bilgileri savaş sonrası kendi tıp literatürlerine entegre etmişlerdir. Özellikle hijyen standartlarının geliştirilmesi ve askerlerin bu konuda eğitilmesi gibi konularda kaydedilen ilerlemeler, modern askeri tıbbın temel taşlarını oluşturmuştur.

Sonuç olarak, I. Dünya Savaşı, yalnızca askeri strateji ve siyasi sonuçlarıyla değil, aynı zamanda insani trajediler ve sağlık sorunlarıyla da tarihe geçmiştir. Salgın hastalıklar, savaşın gidişatını belirleyen temel faktörlerden biri olmuş, yetersiz beslenme, hijyen eksiklikleri ve elverişsiz iklim koşulları, insan kayıplarını artıran başlıca nedenler arasında yer almıştır. Araştırmalar göstermektedir ki, bu dönemde salgın hastalıklara karşı yeterli tıbbi personel, araç-gereç ve sağlık altyapısının bulunmaması, cephedeki kayıpları ciddi oranda artırmıştır.

I. Dünya Savaşı, tarihsel açıdan ülkeler arasındaki siyasi ve askeri ilişkilerin yanı sıra, tıp ve sağlık alanında alınan dersler açısından da önemli bir laboratuvar işlevi görmüştür. Özellikle hijyen standartlarının önemi ve salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri, savaşın sağlık tarihine önemli katkılar sunmuştur. Bu bağlamda, savaşın sağlık boyutu, sadece dönemin zorluklarını anlamak için değil, günümüz sağlık politikaları için de önemli bir referans oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA, DH.KMS., 40/24, H.16.09.1334.

BOA, DH.UMVM, 80/13, H.20.04.1333.

BOA, HR.HMŞ.İŞO., 84/22, R-20.09.1333.

BOA, HR.İD., 1505/65, M-09.06.1915.

BOA, HR.İD., 1506/4, M-01.11.1915.

BOA, HR.SFR.3., 710/48, M-15.07.1914.

BOA, MV. 240/34, H-18.07.1333.

BOA, MV., 212/174, H-02.12.1336.

DH.KMS., 40/24, H.16.09.1334.

DH.UMVM, 80/13, H.20.04.1333.

Sürelî Yayınlar

“Bermisdhtes”, *Remscheid Zeitung*, 16.09.1914.

“Betanntmadhung”, *Lokal-Anzeiger*, 01.08.1917.

“Der innere Feind”, <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-innere-feind>, 07.10.2024, sa. 12:20.

⁵² Osmanlı ordusunun yüzde ellisi hastalıktan vefat etmişken bu sayının Alman ordusunda yüzde on olduğu ifade edilmektedir. Eric Jan Zürcher, “Between Death and Desertion The Experience of the Ottoman Soldier in World War I”, *Turcic*, 28, 1996, s. 235-258.

“Der Wejunaljeitand im ferbijdjen decre”, *Westfalisches Volksblatt*, 03.09.2015.

“Die amtlichden Deutsdhen Lagesberidhte”, *Deisberger General-Anzeiger*, 01.08.1917.

“Die Seuerbestattung im Kriege”, *Kölnische Zeitung*, 01.01.2015.

“Fraukreich im Jabre”, *Reheinisch-Westfalischer Anzeiger*, 03.01.1915.

Gelsenkirchener Allgemeine Zeitung, 07.01.1916.

Telif ve Tetkik Eserler

ALKAN, M. Nail, “Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 2015, ss. 35-48.

ALTINTAŞ, Yusuf Ziya, *Goltz Paşa'nın 18 Mart Öncesi Alman İmparatoru II. Wilhelm'e Sunduğu Raporunda Çanakkale'deki Durum ve Cephenin Önemi Hakkındaki Değerlendirme*, Çanakkale Savaşları Kitapları Dizisi-105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, Ankara 2020.

ARABACI, Zeynep, DOĞRU, Ayşe, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları ve Hemşirelik”, *Sağlık Akademisi*, S. 1-1/2, 2017, ss. 40-50.

ASELMEYER, Norman, “Epidemieerfahrungen und Ttodesanschauungen in autobiografischen Texten von Arbeiterinnen und Aarbeitern”, *Archiv für Sozialgeschichte*, 55, 2015, ss. 77-106.

BİNGÜL, Şeymus, “II. Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler: Mektep Tatilleri”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, ss. 77-104.

BOLAT, Neslihan, *I. Dünya Savaşı'nda 7. Kolordu'nun (Yemen) Sıhhi Durumu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009.

ÇALIK, Ramazan, TEPEKAYA, Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2016, ss. 205-228.

ECKART, Wolfgang U., “Der grösste Versuch, den die Einbildungskraft ersinnen kann- Der Krieg als hygienisch-bakteriologisches Laboratorium und Erfahrungsfeld”, *Contarus Verlag & Media UG*, 2003, ss. 299-319.

ESENKAYA, Ahmet, “Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 6/7-6/7-6, 2008, ss.15-42.

KARATEPE, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 3. Ordu Bölgesi'ndeki Aşılama Çalışmaları”, *Türkiye Klinikleri*, S. 3-3/17, 2009, ss. 125-129.

Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaşlar, Alman Salib-i Ahmer Heyeti'nin Trablusgarp'a Hareketi, Ankara 2019.

Kızılay Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Dizanteri, Kolera, Veba ve Tetanos Serumı İhtiyaçlarının Temini, Seçil Ofset Yayınları, İstanbul 2018.

Kızılay Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, Erzincan Hilal-i Ahmer Hastanesi Baştabibi Server Kamil Bey'e Verilen Talimat, Seçil Ofset Yayınları, İstanbul 2018.

Kızılay Arşivi Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden İstenilen Don, Gömlek ve Çorabın Gönderileceği, Seçil Ofset Yayınları, İstanbul 2018.

KORKMAZ, Erdal, KURT, Deniz, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Alman Pilot Erich Serno'nun Çanakkale Muharebelerindeki Rolü*, Çanakkale Savaşları Kitapları Dizisi-105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, Ankara 2020.

MÜHLMANN, Carl, *Çanakkale Savaşı Bir Alman Subayın Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2003.

- NOYAN, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1956.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- SAUERTEIG, Lutz, “Medizin und Moral in der Syphilisbekämpfung”. *Medizin, Gesellschaft und Geschichte (MedGG)*, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2001.
- STÖLZLE, Astrid, “Die freiwillige Krankenpflege im Ersten Weltkrieg. Die Arbeit der Schwestern und Pfleger in den Kriegslazaretten der Etappen”, *Medizinhistorisches Journal*, H. 2/3-2/3/47, 2012, ss. 176-220.
- ŞİMŞEK, Muttalip, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Erzincan, Bağdat ve İstanbul’da Açılan Alman Kızılhaç Askeri Hastaneleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 102, 2010, ss. 37-76.
- ŞİMŞEK, Muttalip, *Çanakkale Cephesinde Alman Kızılhaç’ının Sağlık Çalışmaları ve Reşid Paşa Hastane Vapuru*, Çanakkale Savaşları Kitapları Dizisi-105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, Ankara 2010.
- TEMEL, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye’deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *İlmi Araştırmalar*, 6, İstanbul 1998, ss. 227-245.
- VÖGELE, Jörg, “Typhus und Typhusbekämpfung in Deutschland aus sozialhistorischer Sicht”, *Medizinhistorisches Journal*, H. 1-1/33, 1998, ss. 57-79.
- WOLFGANG, Eckart U., *Medizin und Krieg, Deutschland 1914-1924*, Ferdinand Schöning, Paderborn 2014.
- YAZICI, Sibel, “Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalıklarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 8-8/5, 2019, ss. 70-92.
- ZÜRCHER, Eric Jan, “Between Death and Desertion The Experience of the Ottoman Soldier in World War I”, *Turcica*, 28, 1996, ss. 235-258.

İnternet Kaynakları

- “Medizin im Ersten Weltkrieg”, <https://www.habsburger.net/de/kapitel/medizin-im-ersten-weltkrieg>, 14.10.2024, sa. 15:15.
- BRİGİTTE, Biwald, “Von Helden und Krüppeln. Das österreichisch-ungarische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg. Teil 2, Wien 2002. Dietrich Elisabeth, Der andere Tod. Seuchen”, <https://ub.meduniwien.ac.at/blog/?p=22237>, 09.10.2024, sa. 18: 30.
- Eckard Michels, “Die Spanische Grippe 1918/19 Verlauf, Folgen und Deutungen in Deutschland im Kontext des Ersten Weltkriegs”, <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1524/vfzg.2010.0001/html>, 16.10.2024, sa. 12:50.
- GALL, Kinga, “Die Presse als Zeitzeugin: der Erste Weltkrieg in der Temesvarer Zeitung”, <https://germanistik.unitbv.ro/wp-content/uploads/2020/01/Kinga-Gall-2016.pdf>, 22.10.2024, sa. 22:50.
- Kızılay Tarihi, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü, Tarih ve Fotoğraflar, <https://kizilaytarih.org/galeri-fotograflar.html>, 11.11.2024, sa. 13:08.
- KOLNBERGER, Thomas, “Die Pest als die Pandemie der Weltgeschichte in der Geschichtsschreibung”, <https://www.kolnberger.de/2021/10/23/pest/>, 23.10.2024, sa. 18:22.

VÖGELE, Jörg, KOPPITZ, vd., “Epidemien und Pandemien In historischer Perspektive”, file:///C:/Users/Administrator/Desktop/alman%20askerleri%20%20pdf/978-3-658-13875-2_1.pdf, 19.10.2024, sa. 13:30.

EKLER

Ek-1: Filistin Cephesinde Hilal-i Ahmer Sağlık Hizmetleri.⁵³

EK-2: Beyoğlu Hilal-i Ahmer Hastanesinde Hastabakıcılar 1915.⁵⁴

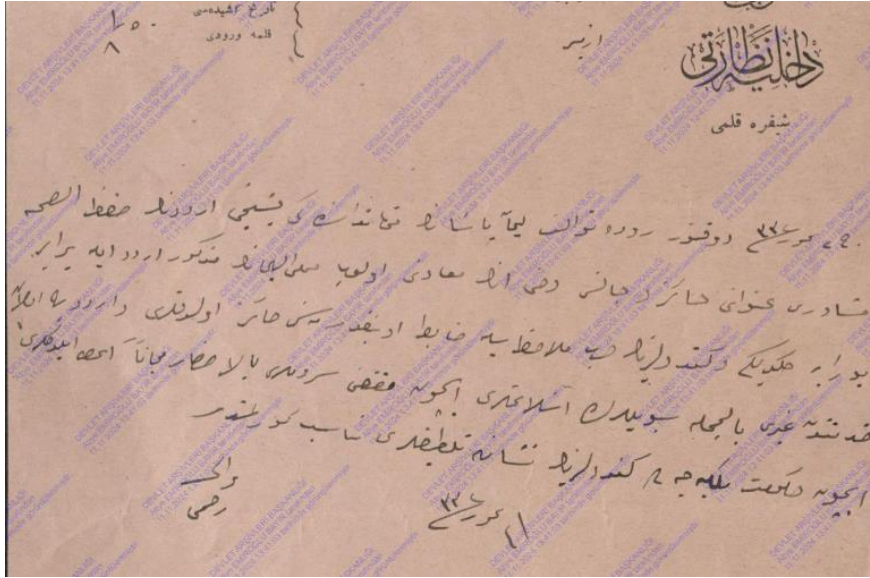

⁵³ Kızılay Tarihi, Belge ve Arşiv Yönetimi Müdürlüğü, Tarih ve Fotoğraflar, <https://kizilaytarih.org/galeri-fotograflar.html>, 11.11.2024, sa. 13:08.

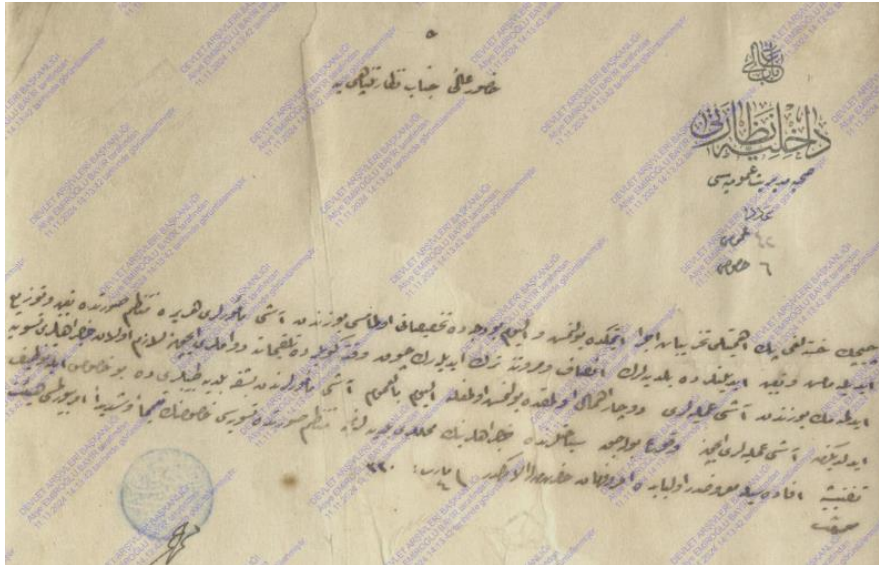
⁵⁴ Kızılay Tarihi, *age*, 12.11.2024, sa. 14:30.

EK-3: Kolera Hastalığının Yayılmasında Hizmeti Görülen Alman Doktorlara Nişan Verilmesi.⁵⁵

EK-4: Memalik-i Osmaniye'nin Her Tarafa Çiçek Hastalığı Salgın Halinde Olduğundan Özellikle Sivas, Bolu, Trabzon Hüdavendigâr, Edirne, Urfa, Erzincan, İzmid, Hicaz Vilayetleri ve Sancaklarının Merkez ve Mühlak Kazalarına Birer Aşî Memuru Tayini ve Harcırahlarının Teminiyle Telefâtın Önlenmesi.⁵⁶

⁵⁵ BOA, DH.KMS., 40/24, H.16.09.1334.

⁵⁶ BOA, DH.UMVM, 80/13, H.20.04.1333.